

HARF-İ CERLERİN YENİ ANLAM KAZANDIRIMI BAKIMINDAN TARİHİ SÖZCÜK ÇEVİRİLERİ ÜZERİNDE BİR İNCELEME

İsmail SÖKMEN*

Özet:

X. yüzyılda İslamiyet'i benimsemelerinden sonra Türklerin yeni dinlerinin kutsal kitabını öğrenmek için derhâl çalışmalara başladıkları, aynı yüzyılda Kur'an-ı Kerim'i Farsçaya çevirme işine girişen komşuları Sâmânoğulları'nın bu çeviri etkinliğine katılmalarından anlaşılmaktadır. Bu çalışmalar öncelikle sözcük çevirisi tipinde başlamış ve bu çeviri tipinde satır altı olarak adlandırılan ve hemen bir alt satır aşağıda ilgili sözcüğün hedef dildeki karşılığını yazma esasına dayanan bir tarzda başlamıştır. Henüz tanışılmış bir dinin esas kaynağını söz konusu toplumun üyelerine anadillerinde sunarken tutulacak en iyi yollardan birisi, herhâlde çeviri işleminin, bir ilk basamak niteliğinde olan ve sözcük anlam biliminin verileri ışığında, üst basamak niteliğindeki anlam çevirisine sağlıklı bir geçiş yapma olanağı sunacak olan sözcük çevirisi tipinde yapılmasıdır. Fakat bu çeviri türü ve tarzının kısıtlılıklarından başlıcası, çevirmeni sözcük sırasına uyma mecburiyetinde bırakması ve birebir çevirinin tesiri altında bırakarak çevirmende temel sözlük anlamının dışına çıkmama hissiyatı uyandırmasıdır. Bu çalışmanın amacı, Kur'an metninde bazı fiillerden sonra mefulere gelerek bu fiillere yeni anlamlar kazandıran harf-i cerleri, bu semantik değişim sürecinde üstlendikleri işlevlerle birlikte değerlendirerek Kur'an'ın tarihî Türkçe sözcük çevirilerinde bunlara verilen karşılıklar üzerinde bir inceleme yapmaktır. Örnek çeviri metni olarak da ilk Türkçe Kur'an çevirisi ya da çevirilerinden biri olarak kabul edilmesi nedeniyle çeviri başarısının ölçülmesinin önem arz ettiğini düşündüğümüz Türk İslam Eserleri Müzesi 73 numaralı nüsha seçilmiştir.

Anahtar kelimeler: Harf-i cer, Türkçe Kur'an çevirileri, sözcük çevirisi, işlev, Karahanlı Türkçesi.

* Arař. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, i.sokmen@deu.edu.tr.

An Investigation on Historical Literal Translations in Terms of Taking on a New Meaning by Prepositions

Abstract:

It can be understood from joining translation activity of Samanids had undertaken the translation of Koran into Persian in the 10th century that Turks started to do works in order to learn their new religion's holy writ immediately after adoption of Islam. These works first started in word for word type and in a style named interlinear and based on a system requires to write the meaning of the word right under the line. While teaching members of that public the main source of a religion which has already been adopted, it is one of the best way to do translations in word for word type has the feature of first stage and gives the opportunity of moving to free translation stage in a proper way in the light of the datas of lexical semantics. But one of the major limitations of these translation type and style is to have the translator obliged to go with word order and not to give a different meaning except for denotative one. Aim of this paper is to make an examination on the translations given in historical word for word translations of Koran in Turkish by evaluating the prepositions give new meanings by coming to objects after some verbs in Koran text with their functions in this semantic change process. The transcript presents in Turkish and Islamic Arts Museum number 73 was chosen as sample text because of being essential to examine translation success in terms of being supposed to be the first Turkish Koran translation or being the first.

Keywords: Preposition, Turkish Koran translations, word for word translation, function, Karakhanid Turkish.

Giriş

Kur'an-ı Kerim'in başka dillere çevirisi hususunda üzerinde görüş beyan edilmiş ve tartışmalar yapılmış iki tercüme tipi, İslami literatürdeki adlarıyla, harfî (lafzi) ve tefsirî (manevi) tercümedir. Kur'an araştırmacıları tarafından harfî tercüme yerine ekseriyetle tefsirî tercüme benimsenmiştir (Bilgin, 2010: 171-175). Tefsirî tercüme bir "anlam çevirisi" olduğu için "sözcük çevirisi" olarak tanımlanabilecek harfî tercüme karşısında tercih edilmesi gayet tabii bir durumdur. Kanaatimizce bu iki çeviri türünü birbirine rakip olarak görmek, kıyaslamak ve değerlendirmek yanlıştır. Esasen sözcük çevirisi, anlam çevirisine geçiş için bir basamak olarak kabul edilmelidir. Çünkü sözcük çevirinde satır altlarına yazılan karşılıklar okunduğunda hedef dil bakımından anlamlı bir cümlenin ve doğru bir cümle yapısının ortaya çıktığı söylenemez. Bu da bir anlam çevirisi yapmanın zaten mümkün olmadığını gösterir. O hâlde sözcük çevirilerini tümce anlam biliminin (sentential semantics) değil sözcük anlam biliminin (lexical semantic) sınırları/konu başlıkları içerisinde eleştirmek gerekir. Bu başlıklardan birisi de "temel anlam ögesi", "temel (göndergesel) anlam" ve "yan anlam" konularıdır. Harf-i cerlerin bazı fiillerden sonra gelerek onlara yeni anlamlar kazandırması Arap dilinde mevcut bir anlam bi-

limsel özellik olarak bu konu başlığı altına girmektedir. Bu yeni anlam kazanım süreci, bir harf-i cerin bilinen işlevinde yahut işlev değiştirerek bir fiilin temel anlamı ile semantik bağ kurmak suretiyle etkileşime girmesi neticesinde gerçekleşmektedir.

Harf-i cerler görev itibarıyla, hedef dil olan Türk dilindeki bazı hâl ekleri ve edatlara tekabül etmektedir. Söz gelimi; bilinen işlevlerinde iken, *fî* harf-i ceri bulunma hâli ekine, *min* ve ‘*an* harf-i cerleri çıkma hâli ekine, *li* harf-i ceri sebep bildiren edatlara vb. tekabül etmektedir. Hedef dilde nasıl ki bu yapıların bir bilinen bir de yan işlevleri varsa – örneğin –*DAn* ekinin bilinen işlevi ayrılma; yan işlevleri sebep, mensubiyet, zaman vb. (bk. Korkmaz, 2007: 301-317) ise – kaynak dilde de harf-i cerlerin bilinen ve yan işlevleri bulunabilir!. Söz gelimi; *bi* harf-i cerinin bilinen işlevi ilsâk yani “bitiştirme, bağlama”dır. Dolayısıyla Türk diline aktarımda bulunacak olan bir çevirmenin ilk aklına gelecek olan, bunu instrumental eki –*la* yahut *ile* birliktelik edatı (tarihî Türkçede *birle*) ile karşılamak olacaktır. Fakat söz konusu harf-i cer, ilgili cümle içerisinde başka bir işlev görüyor olabilir. Söz gelimi; bu harf-i cer zarfiyet işlevine geçerse bu durumda *fî* harf-i cerinin anlamını üstlenerek “bulunma” bildirir veyahut tekîd işlevine geçerek pekiştirme de bildirebilir. Bu durumda çevirmenin bulunma hâli eki yahut bir pekiştirme enklitiği kullanmayıp instrumental eki yahut birliktelik edatı kullanmaya devam etmesi, anlam bozulmalarına/değişmelerine yahut anlatım kusurlarına yol açarak çeviri başarısını düşürecektir.

Kur’an’da, harf-i cerler vasıtasıyla yeni anlamlar kazanan fiillere ele aldığımız çeviride hangi karşılıkların verildiği, çeviri başarısı bakımından tetkik edilmesi gereken bir husustur. Bu bağlamdaki çeviri başarısının şu sorulara verilecek yanıtlarla ölçülebileceği gözlemlenmiştir:

* Çevirmen, bir fiile hedef dilde karşılık ararken bu fiilin kaynak dilde harf-i cer vasıtasıyla kazandığı yeni anlamın farkında mıdır? Bu bağlamda, verilen karşılık uygun mudur?

* Fiile yeni bir anlam kazandıran harf-i cer bilinen işlevinde midir, yoksa diğer işlevlerde midir? Çevirmen, ilgili fiili hedef dilde karşılarken harf-i cerin işlevine dikkat etmiş midir?

Sorularımızın cevabını bulmak için işe fiillerdeki bu semantik değişimlere çeviride uygun karşılıklar verilip verilmediğine bakılarak başlanması gerekir. Bu uygunluğun tespit edilmesi için de çevirinin mensup olduğu Karahanlı Türkçesinin ana kaynaklarından *Dîvânu Lugâti’t Türk* ve *Kutadgu Bilig*’deki

1 Tahsin Deliçay, harf-i cerlerin bu özelliklerini yüksek lisans tezinde ve bu tezden mütevellit bir makalesinde ayrıntılı olarak işlemiştir. bk. Deliçay, T. (2012). “Harf-i Cerlerin Fiile Anlam Kazandırması: Kur’an-ı Kerim Örneği”. *Journal of Faculty of Theology of Bozok University*. 2,2 (2012/2). pp. 37-61.; (1995). *Harf-i Cerler ve Kur’an-ı Kerim’de Geçen Fiillere Kazandırdığı Manalar*. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

anlam ve kullanımlar esas alınmıştır. İlk örnekler daima, sonra vücuda getirilenler üzerinde dolaylı ya da doğrudan az veya çok bir tesirde bulunacağı için Kur'an'ın Türkçeye çevrilmiş sürecinin başlangıcını/temellerini oluşturan metinler bu bağlamda büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle örnek metin olarak ilk Türkçe Kur'an çevirisi yahut çevirilerinden biri olduğu kabul edilen Türk-İslam Eserleri Müzesi 73 numarada bulunan nüsha seçilmiştir. 1333-1334 yıllarında Muhammed b. el-Hâcc Devletşah eş-Şirâzî tarafından istinsah edilen, telif tarihi ve müellifi belli olmayan fakat dil özellikleri itibarıyla Karahanlı Türkçesine aidiyeti benimsenen bu nüsha üzerinde Abdullah Kök ve Suat Ünlü doktora tezi hazırlamışlardır.² Bu çalışmanın konusu olan harf-i cerlere adı geçen nüshada verilen karşılıkların tespitinde Kök ve Ünlü'nün çalışmalarından yararlanılmış, buradaki okunuşlar esas alınmış, gereken bazı yerlerde ise tarafımızca okuma önerileri sunulmuştur.

1. İnceleme

1.1. Harf-i cerlerin bilinen (baskın~yaygın) işlevlerindeki durum

Kur'an'da bazı fiillerden sonra gelerek onlara yeni anlamlar kazandıran harf-i cerler, bu süreçte bilinen işlevlerini görüyor olabilirler. Söz gelimi; *ferata* fiiline³ gelerek ona “eza vermek, haddi müteceviz söz söylemek (Deliçay, 2012: 55); taşkınlık yapmak, düşmanca davranmak, kötülük yapmak (Okuyan, 2015: 642); aşırı davranmak, taşkınlık etmek (Çanga, 2007: 364)” anlamı kazandıran ‘*alâ* harf-i ceri bu süreçte bilinen işlevindedir. Türk dilinde yönelme hâli eki yahut *üze* sözcüğü ve türevleri ile karşılanabilecek olan bu işlev, isti'lâ işlevidir. Tâhâ suresi 45. ayette (20:45) bu işlev söz konusudur:

20:45: *qālâ rabbenâ innenâ nehâfu en yefruṭa ‘aleynâ ev en yaṭgâ* “Dediler ki: Rabbimiz! Doğrusu biz, onun *bize aşırı derecede kötü davranmasından* yahut iyice azmasından endişe ediyoruz.” (Karaman vd., 2002: 301).

Ayette geçen *yefruṭa* ‘*aleynâ* ibaresinin *artukluk kılmakka biziḡ üze* şeklinde çevrildiği görülmektedir (Kök, 2004: 228). Çevirmenin verdiği *artukluk kılmak* karşılığı fiilin kazandığı bu anlama uygun bir karşılıktır. Zira DLT’de, fiilin gövdesini oluşturan ve “fazla” anlamına gelen *artuk* sözcüğünden türetilmiş ve “haddi aşmak” anlamına gelen olumsuz konotasyona sahip *artuklan-⁴* gibi türevler de mevcuttur. Ayrıca bahsedilen işleviyle *-nâ* muttasıl zamirine

2 Bu nüsha hakkındaki bilgiler için bk. Kök, Abdullah (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73, 1v/235v/2)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayımlanmamış Doktora Tezi.; Ünlü, Suat (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73, 235v/3-450r/7)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayımlanmamış Doktora Tezi.

3 Fiilin temel anlamının “galip olmak, çabuk olmak, süratli davranmak, geçmek, tanesini ayırmak” olduğu bildirilmiştir. (Deliçay, 2012: 55).

4 *er artuklandı* “adam haddini aştı.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 137).

gelerek “biz-e, biz-im üzerimize, biz-e yönelik” anlamı veren ‘alā harf-i ceri de *biziñ üze* şeklinde çevrilerek uygun bir karşılık oluşturulmuştur.

‘alā harf-i cerinin yukarıda bildirilen işlevinde geçtiği bir diğer örnek Kasas suresi 66. ve Hûd suresi 28. ayette mevcuttur. Bu harf-i cer ile ‘amiye fiilinin⁵ “bir şeyin karışık olması, gizli örtülü olması (Deliçay, 2012: 53-54); gizli kalmak (Çanga, 2007: 340)”; aynı kök seslerden türeyen ‘ammā fiilinin⁶ de “karıştırmak, gizleyip saklamak (Deliçay, 2012: 54); gizli bırakmak (Çanga, 2007: 340)” anlamını kazandığı belirtilmiştir. Kur’an’da yedi yerde geçen ‘amiye fiili geçtiği altı yerde (5:71-5, 71-12; 6:104; 22:46-16, 46-19; 47:23) temel anlam olan “körlük” bildirirken Kasas suresi 66. ayette (28:66) artık “gizlilik” bildirmektedir. Hûd suresi 28. ayette (11:28) de ‘ammā fiili alā harf-i ceri ile “gizlilik” anlamına geçiş yapmıştır:

22:46: “(...) lā ta‘mā el-ebşāru ve lākin ta‘mā el-ḫulūbu elletī fī eş-şudūri” “(...) gözler *kör olmaz*; lākin göğüsler içindeki kalpler *kör olur*” (Karaman vd., 2002: 326).

28:66: fe ‘amiyet ‘aleyhimu el-enbā’u yevme’izin fe hum lā yetesā’elūne “Artık o gün onlara bütün haberler *kapanmış* ve birbirlerine bir şey soramaz olmuşlardır” (Karaman vd., 2002: 394).

11:28: “(...) ve ātānī rahmeten min ‘indihī fe ‘ummiyet ‘aleykum (...)” “O bana kendi katından bir rahmet vermiş de bu size *gizli tutulmuşsa*” (Karaman vd., 2002: 211).

Ele aldığımız çeviride her iki fiilin “körlük” bildirdiği ayetlerde *karāḡu bol-* (5:71-5, 71-12), *körme-* (6:104), *körmez bol-* (22:46-16), *karalḡu bol-* (22:46-19) karşılıkları kullanılırken “gizlilik” bildirilen ayetlerde *örtül-* (11:28, 28:66) karşılığı kullanılmıştır⁷. KB’de *örtül-* fiilinin tam tamına “gizli tutulmak” manasında kullanıldığı şu örnek dikkat çekicidir:

tilese bayat birge yarı basut / maña örtlür erse anı sen yarut (Arat, 1991: 588). “İsterse, Tanrı yardım eder ve bana zâhir olur; benim göremediğim şeyleri sen bana bildir” (Arat, 1959: 424).

Fiilin kullanımı ile ilgili bilgilere dönemin bir diğer ana kaynağı DLT’de de rastlamaktayız. Eserde “*ış er ü.ze örtüldi* ‘iş adama belirsiz geldi’; *kök örtüldi* ‘gök bulutlandı’” örnekleri ve “aslı, bir şeyin başka bir şeyin altında kalıp örtülmesidir” açıklaması verilmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 113). Buradan, hedef dildeki bu fiilin yukarıda örneklenen yan anlamının “bulutların toplanıp göğü örtmesi” gibi bir göndergesel harekete dayandığı ve

5 Fiilin temel anlamının “adamin gözünün sonradan kör olması, gözün tamamen kör olması, kalbinin kör olması, sapmak (Deliçay, 2012: 53); gözü (zahiri gözü veya kalb gözü) kör olmak (Çanga, 2007: 340)” olduğu bildirilmiştir.

6 Fiilin temel anlamı “birini kör yapmak, birini kör bulmak” şeklindedir (Deliçay, 2012: 54).

7 İlgili karşılıkların bulunduğu ayet tercümeleleri için bk. Ünlü, 2004: 54 ve 104; Kök, 2004: 84, 99 ve 159.

buradan mütevellit “belirsiz olmak” gibi yan anlamlarının da mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla çevirmenin burada gayet dikkatli bir tercih yaptığı ortaya çıkmaktadır. Üstelik [*örtülgey*] *anlar üze* (Ünlü, 2004: 104) ve [*örtüldi*] *siler üze* (Kök, 2004: 159) şeklindeki çevirilerle –*kum* ve –*him* muttasıl zamirlerine gelen ‘*alā* harf-i cerinin de işlevinin doğru tespit edildiği anlaşılmaktadır.

Yeni anlam oluşumu sürecinde görev alan harf-i cerlerin baskın işlevlerinde oluşlarına bir diğer örnek olarak *tecāveze* fiilinin çevirisi gösterilebilir. Temel anlamı “geçmek, aşmak, öne geçmek” olan bu fiil ‘*an* harf-i ceri ile “bağışlamak, müsamaha etmek, göz yummak, affetmek” anlamını kazanır (bk. Deliçay, 2012: 46). Çevirimizin ait olduğu dilsel dönemde aynı durum çok anlamlılık bağlamında *keç-* fiili ve onun ettirgenlik versiyonu olan *keçür-* fiili için de geçerliydi. Bu fiiller hem “geçmek, geçirmek”, hem de “affetmek” anlamında idi⁸. Dolayısıyla kaynak ve hedef dildeki fiiller arasında bu bağlamda bir koşutluk söz konusu olmuştur. Bu koşutluğun çevirmenin karşılık aramada işini kolaylaştırdığını belirtmek gerekir. -Fakat bu anlam bilimsel koşutluk her iki fiil arasında her zaman görülmeyebilir. Bu durumda çevirmenin çok daha dikkatli olması ve uygun karşılığı bulması gerekir. – Bu yeni anlamın oluşum sürecinde ‘*an* harf-i ceri de Türk dilinde çıkma hâli eki ile karşılanabilecek olan bilinen işlevi mücāveze işlevindedir. Hâl böyle olunca Ahkâf suresi 16. ayette (46:16) geçen *netecāvezu* ‘*an seyyi*’*ātihim* ibaresi herhangi bir zorlukla karşılaşılmadan uygun bir çeviri ile *keçrülür esizliglerinden* şeklinde karşılanmıştır.

Arap dilinde *min* harf-i cerinin bilinen işlevi, “başlangıç” anlamına gelen ve temel olarak ayrılma bildirdiği hâlde bir işin başlangıç noktasını vurgulayan “ibtida” işlevidir. Bu harf-i cer, aynı zamanda ‘*an* harf-i cerinin mürâdifî işlevinde uzaklaşma da bildirebilir. Dolayısıyla her iki işlevde de Türk diline çeviri yapılırken çıkma hâli ekiyle aktarım yapılabilir. Temel anlamı “koşmak ve sürat yapmak, at seğirtsin diye binen ayaklarıyla tepmek, vurmak, itmek, kakıvermek” olan (Deliçay, 2012: 48) *rakeza* fiili *min* harf-i ceri ile “kaçmak, hezimete uğramak (Deliçay, 2012: 48); koşmak, kaçmak (Çanga, 2007: 219)” anlamı kazanmaktadır. Sâd suresi 42. ayette (38:42) fiilin temel anlamı söz konusu iken Enbiyâ suresi 12. ve 13. ayetlerde (21:12, 13) kazanılan bu yan anlam söz konusudur:

38:42: *urkuz bi riclike hāzā muğteselun bāridun ve şerābun* “Ayağımı yere vur! İşte yikanacak ve içilecek soğuk bir su (dedik)” (Karaman vd., 2002: 447).

8 Bu fiillerin Karahanlı devrinin en önemli eserlerinden *Divānu Lugāti’-Türk*’teki anlamları için bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 698-699.

21:12 ve 13: fe lemmâ eḥassû be'senâ izâ hum minhâ *yerkuzûne* (12) lâ *terkuzû* verci' û ilâ mâ utriftum fîhi ve mesâkinikum le' allekum tus'elûne (13) “Azabımızı hissettiklerinde bir de bakarsın ki oralardan (azap bölgesinden) *kaçıyorlar! Kaçmayın!* İçinde bulunduğunuz refaha ve yurtlarınıza dönün! Çünkü size sorular sorulacak!” (Karaman vd., 2002: 311).

Buradan, ilgili fiilin temel anlamını oluşturan göndergesel hareketin “ayakla yere doğru vurma, tepme” olduğu ve bu eylemin esasen “hız” kavramını içerdiği anlaşılmaktadır. Çevirimizde bu fiilin, temel anlamın söz konusu olduğu ayette *tep-*, fakat harf-i cer ile kazanılan yeni anlamın söz konusu olduğu ayetlerde *yügür-* ile karşılandığı görülmektedir⁹. DLT’deki kullanımlarından *yügür-* fiilinin, “at, av köpeği vb. hayvanların hızlıca koşması” şeklindeki temel anlamından doğadan insana aktarma yoluyla “insanın hızlı koşması” anlamını da kazandığı anlaşılmaktadır. Dönemin edebî dilinde mevcut olan ve hemen hemen aynı göndergesel harekete dayanıp yakın anlamlı olan *kaç-* ve *yügür-* fiillerinden çevirmenin bu ikincisini tercih etmesi dikkate değer bir durumdur. Çünkü *yügür-* fiili *kaç-* fiilinin bildirdiği “fırar, uzaklaşma” anlamlarına ek olarak “hız” kavramını da taşır. Başka bir deyişle *kaç-* “kaçmak, uzaklaşmak” ise *yügür-* “hızla uzaklaşmak, arkasına bakmadan kaçmak”tır. Aşağıdaki örnekler ile bu durum daha iyi anlaşılacaktır:

yıla.n yarpuzdın *kaçar*.r kança barsa yarpuz utru kelür “Yılan devamlı fıravun faresinden *kaçar*; nereye yönelirse karşısına fıravun faresi çıkar. Sevmeydiği bir şeyden kaçtığı hâlde, (kaçtığı şey) devamlı karşısına çıkan ve onu gören için kullanılır.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 365).

kişidin *kaçar* sen ne kıldı kişi / kişiye katıl it kişiler işi “İnsanlardan *kaçıyorsun*, onlar sana ne yaptı; insanlara karış ve onlar gibi yaşa” (Arat, 1991: 352; Arat, 1959: 256).

yügürdi kewel at / çakıldı kızıl ot / küyürdi orut ot / saçrap anın örtenü.r “At *koştduğunda* toynaklarından ateş çaktı. Solmuş otlar bu ateşten yandı.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 271).

kayusı biyabanda *yügrür* kezip / bayatka bu korku sakınçın sızıp “Biri Tanrıya karşı bu korku ve endişe ile, bitkin bir hâlde, çöllerde *koşar*.” (Arat, 1991: 610; Arat, 1959, 440).

Neticede *yügür-* fiili ile *rakeza*’nın temel göndergesel hareket bakımından birbirlerine fevkalâde yakın oldukları görülmektedir. Bu noktada hemen ifade etmek gerekir ki ilahi kelimada, hız içermeyen yahut hızın vurgulanmadığı bir kaçışın, uzaklaşmanın, fırarın kastedildiği Sâffât suresi 140. ayette *rakeza* fiili yerine *ebeka* fiili tercih edilmiştir. Nitekim de bu fiilin çevirisinde çevirmen *yügür-* değil *kaç-* fiilini kullanmıştır. Bu da çevirmenin sözcük tercihindeki

9 İlgili karşılıkların bulunduğu ayet tercümeleri için bk. Ünlü, 2004: 40 ve 154.

bilincin bir diğer büyük kanıtıdır. Ayrıca *yerkuzūne* fiilinden önce gelen *min-hā* sözcüğünün *kındın* (yügrürler) (Ünlü, 2004: 40) şeklinde çevrilmesi harf-i cerin işlevinin de doğru tespit edildiğini göstermektedir.

Harf-i cerin yeni anlam kazanımı sürecinde bilinen işleviyle yer almasına ve bu işleve uygun bir karşılık verilmesine rağmen bazı örneklerde bu kez, kazanılan yeni anlamı doğru aksettirecek karşılığın verilememesi çeviri başarısı düşüren bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz gelimi; temel anlamı “bir şeye teveccüh ve azmetmek, yönelmek, yolun düz olması, boyun eğmek, bir şey kırmak, şairin kaside yazması” (Deliçay, 2012: 56) olan *kaşade* fiili *fī* harf-i ceri ile “yürüyüşünde mutedil, doğru, düzgün olmak, nafakada ne israf ne de cimrilik etmeyip mutedil olmak, adaletle hükmetmek (Deliçay, 2012: 56); orta yollu olmak (Çanga, 2007: 390)” anlamını kazanmaktadır. Lokman suresi 19. ayette geçen ve “yürüyüşünde ölçülü ol” anlamına gelen *vaqşid fī meşyike* ibaresi *tawrayu bargül yörimekiñ içinde* (Ünlü, 2004: 118) şeklinde çevrilmiştir. Çevirideki *yörimekiñ içinde* ibaresinden de anlaşılacağı üzere *fī* harf-i cerinin burada zarfiyet işlevi gördüğü çevirmen tarafından dikkate alınmıştır. Gelgelelim, gerek DLT’deki gerekse de KB’deki kullanımlarından *tawra-* fiilinin dönüşlü, ettirgen yahut sıfat versiyonlarında “itidal” değil “acele etme, hızlanma” bildirdiği görülmektedir:

törüttü bayat bu ikigün ajun / munı bulsa *tavrat* anı kol özün (Arat, 1991: 368); “Bu her iki dünyayı da Tanrı yarattı / birini bulunca, *koş*¹⁰, diğerini de ara” (Arat, 1959: 266).

bu ta:g ol *tawra.k* akın akıtga.n “bu, yağmur suyunu *hızla* akıtan dağdır.”; er tawrandı “Adam, yürümede *acele eder* gibi göründü.”; ura.gut yıp *tawratı* “kadın ipi çevirip eğirdi.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 80 ve 303).

Gerek bu anlamlarında gerekse “(ipi) çevirip eğirmek” anlamında fiilin bildirdiği hareket hep “acelelik, hız ve çeviklik”tir. Öyle ki bu fiil günümüz Türkçesinde de “derhâl harekete geçmek” anlamında hâlâ kullanılmaktadır.¹¹ Dolayısıyla *tawra-* fiilinin “ölçülü, orta hâlli olmak” gibi bir anlamı olmadığı için bu karşılık *kaşade* fiilinin çevirisi için uygun değildir.

Nadir olarak harf-i cer ile yeni anlam kazanan fiilin tamamen karşılıksız bırakıldığı da görülmektedir. Söz gelimi, temel anlamı “enli kılmak, eşyayı mübadele sureti ile satmak” (Deliçay, 2012: 52) olan ‘*arraza* fiili *bi* harf-i ceri ile “ondaki kusuru ifade eden bir söz söylemek (Deliçay, 2012: 52); çitlatmak, üstü kapalı söylemek (Çanga, 2007: 324); arz etmek, sunmak (Okuyan, 2015: 576)” anlamını kazanır. Bakara suresi 235. ayette (2:235) geçen *ve lā cunāha aleykum fīmā ‘arraztum bihī min hiḫbeti en-nisā’i* cümlesinde ‘*arraza* fiili-

¹⁰ Burada “koş” ifadesinden “acele et, derhâl harekete geç” anlamı kastedilmektedir.

¹¹ *davran-* maddesi için bakınız Ayverdi, 2011: 257.

nin semantik ilişki içerisinde olduğu *bi* harfi ceri ve yanındaki muttasıl zamir çevrilmiş fakat bu fiil için herhangi bir karşılık¹² verilmemiştir: ve *lā cunāḥa*: yazuk yok + ‘*aleykum*: siler üze + *fīmā*: anıñ içinde kim + ‘*arraḫtum*: - + *bihi*: anıñ birle + *min ḥitbeti en-nisā’i*: urağut kılmakdın.

Bunun gibi birkaç örneğe rastlanmasına rağmen harf-i cerin bilinen işlevinde rol aldığı yeni anlam kazanım durumlarında çevirmenin genel anlamda başarılı olduğunu söylemek mümkündür.

1.2. Harf-i cerlerin diğer işlevlerindeki durum

Konunun girişinde ifade edildiği gibi (bk. 1.1.) harf-i cerler yeni anlam kazandırımı sırasında bilinen işlevlerinin dışına çıkarak başka işlevler de görebilirler. Bu durumda çevirmenlerin daha dikkatli olmaları ve birebir çeviri tarzının tesiri altında kalmamaları gerekir. Aksi hâlde çevrilen ayetin anlamı hiç aksettirilemeyebilir yahut anlamda bir bozulma/değişme meydana gelebileceği gibi anlamın aksettirilmesini güçleştirecek anlatım kusurları da ortaya çıkabilir. Bu şekilde bir durum Ahzâb suresi 32. ayette (33:32) yaşanmıştır. Bu ayette geçen *taḥza‘ne bi el-ḳavli* ifadesi birebir çevrildiğinde “söz ile alçakgönüllü olmak” anlamına gelir fakat gerek *bi* harf-i cerinin bilinen işlevinin dışına çıkması gerekse de fiilin yeni anlam kazanması neticesinde “edalı konuşmak, yumuşak söz söylemek (Demirdöven, 2013: 41); yumuşak edalı konuşmak (Deliçay, 2012: 47) yumuşak (çekici, cazib) söz söylemek (Çanga, 2007: 168)” anlamına gelen bir deyimsel ifade hüviyeti kazanır. Temel anlamı “boyun eğmek, eğilip bükülmek (Deliçay, 2012: 47); tevazuda bulunmak, alçakgönüllü olmak (Demirdöven, 2013: 41)” olan *ḥaza‘a* fiili *bi* harf-i ceri ile birlikte “yumuşaklık, çekicilik” bildirmek üzere bu deyimsel ifade içerisinde yerini almaktadır.

Bu ifadede çevirmen *ḥaza‘a* fiilini, “alçakgönüllü olmak” anlamına gelen *kotkılık kıl*-¹³ fiili ile karşılayarak temel anlamı esas almış; *bi* harf-i cerini de bilinen istiâne işlevinde kabul ederek *birle* edatı ile karşılamıştır. Neticede, “söz ile alçakgönüllü olmayın” anlamına gelerek ifadenin deyimsel anlamını hiçbir şekilde aksettiremeyen *kotkılık kılmañ söz birle*¹⁴ şeklinde bir çeviri ortaya çıkmıştır. Hâlbuki burada *bi* harf-i cerinin işlevi tadiyahedir. Yani lâzım *ḥaza‘a* fiilini müteaddi yaparak anlamı “sözü yumuşak söylemeyin” şeklinde bir eksene kaydırmaktır. Dolayısıyla bu ifadenin çevirisinde *ḳavl* sözcüğüne,

12 İlgili karşılıkların bulunduğu ayet tercümesi için bk. Kök, 2004: 26.

13 DLT’de *kotkılık* sözcüğü bir sözlük birimi olarak “alçakgönüllülük” olarak tanımlanmış, “mütevazı, alçakgönüllü kişi” anlamında *kotki er* sözcüğü de bildirilmiştir (bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 731).

14 Kök, bu ibareyi *kutkılık kılmak söz birle* şeklinde okumuştur. Fakat burada bir master değil fiilin nehiy hâli söz konusudur. Ayrıca fiilin türediği *kotki* sözcüğü “baht, talih” anlamına gelen *kut* köküyle değil “alçakgönüllü, mütevazı olmak” manasıyla uyumlu olarak, “koymak, bırakmak” anlamına gelen ve yukarıdan aşağıya doğru bir göndergesel harekete dayanan *kot-* (*koğ*) köküyle ilgili olduğu için, geniş-yuvarlak fonetik biçimiyle okunmalıdır. Dolayısıyla doğru okunuş *kotkılık kılmañ söz birle* şeklinde olmalıdır.

Türk dilinde geçişli fiillerle aldıkları nesnelere arasındaki bağıntıyı kuran yüklem hâli getirilmeli ve kazanılan yeni anlam da göz önünde bulundurularak *yüklem hâli eki + yumuşak (veya edalı~çekici) söyle-* şeklinde bir yapı kullanılmalıdır.

Bir başka örnek olarak, *tezâvera* fiilinin çevirisinde de bu kez bir anlam bozulmasına/değişmesine tesadüf etmekteyiz. Temel anlamı “ziyaretleşmek” (Deliçay, 2012: 49) olan bu fiil ‘*an* harf-i ceri ile “meyletmek, yönelmek, sapsamak (Deliçay, 2012: 49); dönüp uzaklaşmak, meyletmek (Çanga, 2007: 229; Okuyan, 2015: 401)” anlamını kazanır:

18:17: *ve tera eş-şemse izâ tale‘at tezâveru‘an* kehfihim (...) “(Resûlüm! Orada bulunsaydın) güneşi görürdün: Doğduğu zaman mağaralarının sağına meyleder (...)” (Karaman vd., 2002: 280).

Çevirimizde bu fiil için *kış-* karşılığı kullanılmıştır. DLT’de bu fiil (*kış-~kış-*) “gözden kaybolmak, bulunulan yerden ayrılmak” anlamındadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 716). DLT’deki *er yöldan kış.dı* “adam yoldan ayrıldı” örneklemesinden başka “güneş de başucundan (tepe noktasından) kaybolursa yine aynıdır” açıklamasına (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 426) istinaden, çevirmenin ilgili fiil için son derece uygun bir karşılık bulduğu söylenebilir. Fakat bu noktada başka bir sorunla karşılaşmaktayız. Çevirmen ‘*an* harf-i cerini mücâveze işlevinde kabul ederek *ünür* ve *oñ yaru* sözcüklerine çıkma hâli eki getirmiş, böylelikle *kışar ünürlerindin oñ yarudın* (Kök, 2004: 212) yani “(doğduğu zaman güneşi göreceksin) ayrılır, sapar, gözden kaybolur (hâlde) mağaralarından sağ taraftan” şeklinde bir çeviride bulunmuştur. Hâlbuki ‘*an* harf-i ceri burada isti’lâ işlevindedir ve bu da Türkçede yönelme hâline karşılık gelmektedir. Zira güneş doğduğu zaman “mağaradan” veya “sağ tarafından” ayrılıp sapsamakta, bilakis bulunduğu yerden ayrılarak “mağaranın sağ yanına meyletmekte, yönelmekte, sapsamaktadır”.

Aynı harf-i cerin bu kez bedel işlevinde olduğu bir ayette, işlevin yine hatalı bir şekilde mücâveze olarak kabul edilmesinden kaynaklı bir anlam bozulması/değişmesi, *cezâ* fiilinin çevirisinde söz konusu olmuştur. Temel anlamı “karşılığını vermek” (Deliçay, 2012: 46; Çanga, 2007: 121) olan *cezâ* fiili ‘*an* harf-i ceri ile “yerine geçmek (Deliçay, 2012: 46), kifayet etmek (Çanga, 2012: 121)” anlamını kazanmaktadır. Bu fiil Kur’an’da 70 yerde temel anlamı ile geçmekte, Bakara suresinin 48. ve 123. ayetlerinde (2:48, 123) ve Lokman suresi 33. ayette (31:33) ise bu yeni anlamıyla kullanılmaktadır:

2:48: *ve ettekū yevmen lā teczī nefsun‘an nefsin şey‘en* (...) “Öyle bir günden korkun ki, o günde hiç kimse *başkası için* herhangi bir *ödemede bulunamaz.*” (Karaman vd., 2002: 9).

2:123: ve ettekū yevmen *lā teczī nefsun* ‘an nefsin şey’en (...) “Ve bir günden sakının ki, o günde hiç kimse başkası namına bir şey ödeyemez (...)” (Karaman vd., 2002: 19).

31:33: *vaḥşev yevmen lā yeczī vālidun* ‘an veledihī “Ne babanın evlâdı, [ne evlâdın babası nâmına¹⁵] bir şey ödeyemeyeceği günden çekinin.” (Karaman vd., 2002: 404).

Bu ayetlerde ‘an harf-i ceri mücâveze işlevinde kabul edilirse “birisinden ödemek, birisinden fayda almak” anlamı ortaya çıkar ki bu da yanlış olur. Çünkü bu ayetlerde “birisinden fayda almak” değil “birisinin yerine geçmek, birisi adına ödemek, birisine kifayet etmek” anlamı söz konusudur. Dolayısıyla yapılacak çeviride ‘an harf-i ceri çıkma hâli ekiyle karşılanırsa, fail değişerek anlam tam tersi istikamette gelişir. Söz gelimi babanın evlâdı adına bir şey ödemesi söz konusu ise, sanki evladından babanın bir fayda görmesi gibi bir anlam doğar. Ele aldığımız çeviride bu harf-i ceri almış *nefs* ve *veled* sözcüklerine çıkma hâli eki getirilerek mevzubahis yanlışla düşülmüştür:

2:48: korkuñlar ol kündin *tap bulmaz¹⁶ birer öz birer özdin*, 2:123: korkuñlar ol kündin *tap bolmaz hiç etöz hiç etözdin* (Kök, 2004: 5 ve 13); 31:33: korkuñlar ol kündin kim *yanut bérmez tuğruğlı oğlı kızındın* (Ünlü, 2004: 119).

Hâlbuki burada *birer öz*, *hiç etöz* ve *oğul kız* sözcükleri çıkma değil yönelme hâli eki yahut *üçün* edatını alarak çeviri *tap bolmaz birer öz~hiç etöz birer özke~birer öz üçün~hiç etözke~hiç etöz üçün* yahut *yanut bérmez tuğruğlı oğlı kızıña~oğlı kızı üçün* şeklinde yapılmalıydı. Söz gelimi, yukarıda Lokman suresi 33. ayetin çevirisinde, sanki *oğul kız*’ından fayda gören *tuğruğlı* imiş gibidir. Hâlbuki kastedilen, fâil olarak *tuğruğlı*’nın *oğul kız*’ı namına bir şey ödemesi, onlar adına hesap vermesidir.

Çevirmenin harf-i cerilerin işlevinin yanlış takdir etmesi bazen “anlam bozukluğu” değil sadece bir “anlatım bozukluğu” ile de sonuçlanabilmektedir. Söz gelimi; ‘*azza* fiilinin çevirisinde böyle bir durum ortaya çıkmıştır. Temel anlamı “sıkı sarılmak, zamanın şiddetli gelmesi” (Deliçay, 2012: 53) olan bu fiil ‘*alā* harf-i ceri ile “ısırmak” (Deliçay, 2012: 53; Çanga, 2007: 330) anlamını kazanır. Furkan suresi 27. ayette (25:27) geçen *ve yevme ye‘azzu ez-zālimu* ‘*alā yedeyhi* ibaresi *ol kün isrur küç kılığlı ekki elgi üze* şeklinde çevrilmiştir. Burada *ekki elgi üze* ibaresi ayetin anlamının bozulması yahut değişmesi gibi bir sonuca yol açmasa da bir “anlatım kusuru”na yol açtığı muhakkaktır. Hâl-

15 Bu, ayetin devamında geçen ve buraya alınmayan *ve lā mevlūdun huve* ibaresinin karşılığıdır.

16 DLT’de bir sözlük birimi olarak “yeter” anlamına geldiği belirtilen *tap-* sözcüğünün bir sözcük grubu içerisinde örneklendirilmesinde *tap bol-* birleşik fiiline rastlamaktayız (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 139). Dolayısıyla buradaki karşılık da *tap bolmaz* şeklinde okunmalıdır. Zira bu fiil “yeterli olmak, kâfi gelmek” şeklindeki anlamıyla ilgili ayetlerde kastedilen manayı tam olarak karşılamaktadır. Zaten çevirmenimizin kazanılan yeni anlamı algılayıp onu hedef dilde karşılamada bir sıkıntısı yoktur. Sıkıntı, harf-i cerin işlevinin yanlış takdir edilmesindedir. Şayet bu ibare *tap bul-* şeklinde okunursa o vakit *tap-* sözcüğü “fayda, karşılık” gibi bir anlam ifade etmesi gerekir ki sözcüğün böyle bir kullanımı yoktur. Üstelik *tap bul-* “fayda görmek” anlamına gelir ki faydayı gören fail değildir.

buki burada, ‘*alā* harf-i cerinin isti’lâ değil *bi* harf-i cerinin muvâfıkı olarak ilsâk bildirmesinden ötürü *ekki elgi üze* değil *ekki elgin* şeklinde yükleme hâli eki (-n) eklenerek bir çeviri yapılması gerekirdi.

Harf-i cerin bilinen işlevinin dışına çıktığı bazı örneklerde ise anlamı doğru aksettirecek çevirilerde bulunulduğu görülmektedir. Söz gelimi, “birine bir işin mümkün olması” (Deliçay, 2012: 58) anlamına gelen *emkene* fiili *min* ile “birini bir şeye gücü yeter kılmak (Deliçay, 2012: 58); (öç alma) imkânı vermek, (öç almaya) muktedir kılmak (Çanga, 2007: 486)” anlamını kazanmaktadır. Enfâl suresi 71. ayette geçen bu fiile çevirmen, kazanılan yeni anlama uygun olarak, üstelik metaforik bir anlatımla *elig ber-* “el vermek” karşılığını vermiştir. Bu fiilin “güç ve imkân vermek” anlamında KB’de de kullanıldığını görmekteyiz:

ilig köñliñe sığdı erse tapuğ / *elig birdi* devlet açıldı kapuğ (Arat, 1991: 178) “Hükümdar hizmetinden memnûn kaldıkça, saâdet ona *el verdi* ve kapılar açıldı” (Arat, 1959: 124).

Ayrıca çevirmen *min* harf-i cerinin ibtida değil ‘*alā* harf-i cerinin mürâdifi işlevinde olduğunu farkederek *emkene minhum* ibaresini *elig berdi anlardın* gibi yanlış bir şekilde değil *min* harf-i cerinin burada taşıdığı “-e karşı” anlamını yansıtabilecek şekilde *elig berdi anlar ara* “onlara karşı sana güç verdi” şeklinde çevirmiştir.

Bu örnekte gösterilen çeviri başarısına rağmen harf-i cerlerin bilinen işlevlerinin dışına çıktıkları yerlerde genellikle yukarıda sözü edilen hatalara düşüldüğü gözlemlenmiştir.

Sonuç

İncelemeler neticesinde bazı genel yargılara ulaşılmıştır. Buna göre; çevirmenin genel anlamda, harf-i cer vasıtasıyla bazı fiillerin yeni anlamlar kazandığının farkında olduğu ve bunlara uygun karşılıklar verdiği görülmektedir. Özellikle de harf-i cerin bilinen işlevinde olduğu yerlerde çeviri başarısı daha da artmaktadır. Fakat harf-i cerin bilinen işlevi dışında diğer işlevler gördüğü yerlerde birtakım “anlam bozulmaları/değişmeleri” yahut “anlatım kusurları”nın ortaya çıktığı görülmektedir. Ayrıca, söz konusu fiilin anlam sınırlarının harf-i cerin oynadığı rolü de aşarak tamamen deyimsel bir nitelik kazandığı yerlerde de çeviri başarısı düşmektedir. Bu sorunun, çevirmenin ya harf-i cerlerin işlevlerine vâkıf olmamasından ya da vâkıf olsa dahi birebir çevirinin tesiri altında kalmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Kısaltmalar

Bk. : bakınız.

DLT: Dîvânu Lugâti't-Türk.

KB : Kutadgu Bilig.

Kaynakça

- ARAT, Reşit Rahmeti, (1959), *Kutadgu Bilig II-Tercüme*, II. Seri, No: 20, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____, (1991), *Kutadgu Bilig I-Metin*, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYVERDİ, İlhan (2011), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- BİLGİN, Abdülcelil (2010), “Harfî ve Tefsirî Tercümenin İşlevselliği ve Aktüel Değeri”, *Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 33, 171-186.
- ÇANGA, Mahmut (2007), *Kur'an-ı Kerim Lügati-İlâvelerle Mu'cemü'l-Müfehres*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- DELİÇAY, Tahsin (2012), “Harf-i Cerlerin Fiile Anlam Kazandırması: Kur'an-ı Kerim Örneği”, *Journal of Faculty of Theology of Bozok University*, 2/2 (2012/2), 37-61.
- DEMİRDÖVEN, Necla Yasdıman (2013), *Sözlük İlaveli İ'rablı Kur'an ve Meali – Kur'an Ufku*, 1. Baskı, 3 Cilt, İstanbul: Azim Dağıtım.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican ve AKKOYUNLU, Ziyat (2014), *Kâşgarlı Mahmud. Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2007), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÖK, Abdullah (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73, 1v/235v/2)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- KARAMAN, H. vd. (2002), *Kur'ân-I Kerîm Açıklamalı Meâli*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- OKUYAN, Mehmet (2015), *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'ân Sözlüğü*, İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- ÜNLÜ, Suat (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73, 235v/3-450r/7)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

